

آثار فردی و اجتماعی روزه

حجت‌الاسلام والمسلمین عباس کوثری*

مقدمه

گستره سبک زندگی اسلامی یا همان حیات طیبه، عبودیت و بندگی خداست که بر چهار اصل رابطه با خدا، رابطه با خویشان، رابطه با مردم و رابطه با طبیعت استوار است. مهم‌ترین جلوه‌های رابطه با خدا، عبادت‌هایی است که اساس آن، بر قصد قربت نهاده شده و یکی از آنها روزه، به عنوان یکی از جلوه‌های زیبای عبادت و بندگی است. روزه از پایه‌های اسلام است؛ به این معنا که فرد زمانی در شمار مسلمانان قرار می‌گیرد که به روزه معتقد باشد. در این مقاله ضمن اشاره به پیشینه روزه، به بخشی از آثار و فواید ارزشمند آن اشاره می‌شود تا حکمت الهی درباره این مسأله بیش از پیش آشکار گردد.

پیشینه و فلسفه روزه

قرآن کریم از وجوب روزه در امت‌های پیشین یاد نموده است. اگر چه برخی مفسران بر این باورند تشبیه در جمله «كَمَا كُنْتُمْ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ»^۱ تنها در اصل تکلیف و حکم روزه بوده است. نقل است «قوم یهود غالباً در موقعی که می‌خواستند اظهار عجز و تواضع در حضور خدا نمایند، روزه می‌داشتند تا به گناهان خود اعتراف و به واسطه روزه و توبه، رضای حضرت اقدس الهی را تحصیل نمایند؛ شروع روزه و امتناع از خوراک، از غروب آفتاب بود که آن شب و فردا را تا غروب بدون خوراک به سر می‌بردند». همچنین «حیات حواریون و مؤمنین ایام گذشته، عمری مملو از انکار لذات و زحمات بی‌شمار و روزه‌داری بود»^۲. امیر مؤمنان علیه السلام در بیان فلسفه روزه

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. بقره: ۱۸۳.

۲. مستر هاکس؛ قاموس کتاب مقدس؛ ص ۴۲۷ و ۴۲۸.

فرموده است: «وَالصَّيَّامَ اِتِّبَاءً لِاخْتِلَاصِ الْخَلْقِ»^۱ خداوند روزه را واجب کرد تا به وسیله آن اخلاص خلق را بیازماید». حضرت در روایتی دیگر درباره روزه فرموده است: «وَلِكُلِّ شَيْءٍ زَكَاةٌ وَزَكَاةُ الْبَدَنِ الصَّيَامُ»^۲ برای هر چیز زکاتی است و زکات بدن، روزه است». مناسب‌ترین معنای زکات در این روایت، نمو، تزکیه و پاکی است؛ زیرا روزه بدن را از نظر ظاهری و معنوی پاک و پاکیزه می‌کند و برای اطاعت از خداوند رشد می‌دهد. قرآن با جمله «لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»^۳ فلسفه روزه را بیان داشته است تا به مؤمنان یادآور شود که هدف از روزه، همان است که شما به امید رسیدن به خدا و پیامبر ایمان آوردید و آن، تقوای الهی است که بهترین زادوتوشه است؛ افزون بر آنکه روزه، شکرگزاری از نعمت‌های پروردگار و آفریننده هستی و تعظیم الهی است.

آثار روزه

دستورهای الهی بر اساس حکمت و مصالح انسان‌هاست. قرآن کریم پس از بیان شماری از دستورها می‌فرماید: «ذَلِكَ مِمَّا أَوْحَى إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ»^۴ این [احکام] از حکمت‌هایی است که پروردگارت به تو وحی فرستاده است». روزه نیز آثار و برکاتی دارد که برخی از آثار آن را ذکر می‌نماییم.

الف. آثار فردی

۱. عبادی

یکی از آثار مهم روزه، جلوه‌های توحیدی و عبادی آن است که به دو مورد از آن اشاره می‌کنیم.

۱/۱. بزرگ شمردن خدا

قرآن، یاد کردن عظمت و بزرگی خداوند را بعد از انجام توفیق روزه با جمله «لِتُكْبِرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ»^۵ بیان داشته است. برخی مفسران «لِتُكْبِرُوا» را علت برای اصل روزه می‌دانند؛ یعنی انجام روزه برای اظهار کبریایی حق تعالی است.^۶ سعید نقاش می‌گوید امام صادق علیه السلام به من

۱. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ حکمت ۲۵۲.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی؛ خصائص الائمة؛ ص ۱۰۳.

۳. بقره: ۱۸۳.

۴. اسرا: ۳۹.

۵. بقره: ۱۸۵.

۶. سید محمدحسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۲، ص ۲۴.

فرمود: «در عید فطر تکبیر مستحب است». پرسیدم: «این تکبیر در چه وقت مستحب است؟». فرمود: «در شب عید، در مغرب و عشا و در نماز صبح و نماز عید؛ آنگاه قطع می‌شود». گفتم: «چگونه تکبیر بگوییم؟». فرمود: «می‌گویی "الله اکبر، الله اکبر، لا اله الا الله و الله اکبر، الله اکبر و لله الحمد، الله اکبر علی ما هدانا" و منظور از کلام خدا که می‌فرماید: "وروزه را کامل کنید و خدا را در برابر اینکه هدایت‌تان کرده، به عظمت یاد کنید؛ همین است»^۱.

۱/۲. شکر الهی

لزوم شکر، امری فطری است. سرشت انسان به گونه‌ای است که به افرادی که به وی نیکی نموده‌اند، احترام می‌گذارد. بر این اساس وقتی انسان هستی خویش را از ذات هستی بخش می‌یابد و نعمت‌های او را از تسخیر خورشید و ماه و زمین، آب و خاک یادآور می‌گردد؛ این احساس به او دست می‌دهد که از درون جان و عمق دل خویش ستایشگر و سپاسگزار آفریننده این نعمت‌ها باشد. یکی از آثار روزه، اظهار شکر و سپاس به درگاه حضرت احدیت است. برخی مفسران ذیل جمله «لِتُكْبَرُوا لِلَّهِ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ»^۲ می‌نویسند: «ظاهر دو جمله فوق به قرینه حرف "لام"، بیانگر غرض و نتیجه اصل روزه است، نه حکم استثنای مریض و مسافر؛ در نتیجه معنای آن این است که روزه برای اظهار کبریایی خداوند و به جای آوردن شکر است»^۳؛ بدین‌سان که نعمت نزول قرآن و هدایت را از خداوند می‌داند و با سرور و خوشحالی، جان و دل را برای انجام تکلیف روزه آماده می‌کند.

۲. اخلاقی

انسان زمانی می‌تواند به اهداف و آرمان‌های انسانی خویش دست یابد که هواهای نفسانی‌اش را مهار کند و از سبک زندگی حیوانی دوری گزیند. فردی که اوقات خویش را صرف عیاشی و ارضای تمایلات شهوانی می‌کند، نمی‌تواند به دانش، هنر، صنعت، ایثار، احترام به حقوق دیگران، کرامت و فضیلت‌های انسانی دست یابد؛ از همین روست که در روایت آمده است: «و لا عقل مع هوی؛^۴ عقل با هوس جمع نمی‌گردد». تقوا، ایجاد حفاظ و قدرت روح در مقابل گناهان، هوس‌ها و کارهای ضد اخلاق است. یکی از راه‌های دستیابی به تقوا، روزه است؛

۱. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعة؛ ج ۷، ص ۴۵۶.

۲. بقره: ۱۸۵.

۳. سید محمدحسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۲، ص ۲۴.

۴. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی؛ غررالحکم و دررالکلم؛ ح ۱۰۵۴۱.

چنان که خداوند می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»^۱ ای افرادی که ایمان آورده‌اید، روزه بر شما نوشته شده است؛ همان گونه که بر کسانی که قبل از شما بودند، نوشته شد تا پرهیزکار شوید». تقوا در قرآن به لباس تشبیه شده است: «وَ لِبَاسِ التَّقْوَى ذَلِكِ حَيْرٌ»^۲. شاید به این دلیل که تقوا همانند لباس، مصونیت و زینت است؛ مصونیت از گناه و هوس های زودگذر و زینت برای روح و شخصیت انسانی. امیرمؤمنان علیه السلام فرموده است:

أَلَا وَ إِنَّ الْخَطَايَا خَيْلٌ شُمْسُ حُمَلٍ عَلَيْهَا أَهْلُهَا وَ خُلِعَتْ لُجْمُهَا فَتَفَحَّمَتْ بِهِمْ فِي النَّارِ أَلَا وَ إِنَّ التَّقْوَى مَطَايَا ذُلُّ حُمَلٍ عَلَيْهَا أَهْلُهَا وَ أُعْطُوا أَرْقَمَتَهَا فَأُورِدَتْهُمْ الْجَنَّةَ؛^۳ آگاه باشید همانا گناهان چون مرکب های بدرفتارند که سواران خود (گناهکاران) را عنان رها شده در آتش دوزخ می اندازند؛ اما تقوا چونان مرکب های فرمانبرداری هستند که سواران خود را عنان بر دست، وارد بهشت جاویدان می کنند.

امام صادق علیه السلام نیز فرموده است: «إِذَا ضُمْتَ فَلْيَضْمِ سَمْعَكَ وَ بَصْرَكَ مِنَ الْحَرَامِ وَ الْقَبِيحِ وَ دَعِ الْمِرَاءَ وَ أَذَى الْخَادِمِ وَ لِيَكُنْ عَلَيْكَ وَقَارُ الصَّائِمِ وَ لَا تَجْعَلْ يَوْمَ صَوْمِكَ كَيَوْمِ فِطْرِكَ؛^۴ هر گاه روزه گرفتی، گوش و چشم تو نیز باید از ارتکاب حرام و زشت روزه بدارد و در این حال از کشمکش و آزار خدمتکار پرهیزی و بر توست که دارای سنگینی و وقار روزه دار باشی و آن روزت با روزی که روزه نداری، یکسان نباشد».

۳. بهداشتی

در حدیث معروفی از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله آمده است: «صُومُوا تَصِحُّوا»^۵ روزه بگیرید تا سالم شوید». برخی دانشمندان درباره رابطه روزه با سلامت معتقدند عامل بسیاری از بیماری ها، زیاده روی در خوردن غذاهای مختلف است؛ چون مواد اضافی جذب نمی شود و به صورت چربی های مزاحم در نقاط مختلف بدن و قند اضافی در خون باقی می ماند. این مواد اضافی در لابه لای عضلات بدن، در واقع لجنزارهای متعفن برای پرورش انواع میکروب ها و بیماری های عفونی

۱. بقره: ۱۸۳.

۲. اعراف: ۲۶.

۳. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ خطبه ۱۶.

۴. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۲، ص ۱۰۸.

۵. محمد باقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۹۳، ص ۲۵۵.

است. در این حال بهترین راه برای مبارزه با این بیماری‌ها، نابود کردن این لجنزارها از راه امساک و روزه است. روزه، زباله‌ها و مواد اضافی و جذب نشده بدن را می‌سوزاند و در واقع بدن را «خانه‌تکانی» می‌کند. بدیهی است شخص روزه‌دار طبق دستور اسلام، نباید هنگام «افطار» و «سحر» در خوردن غذا افراط و زیاده‌روی کند تا از این اثر بهداشتی نتیجه کامل بگیرد؛ در غیر این صورت ممکن است نتیجه برعکس شود.^۱ امیر مؤمنان علیه السلام با اشاره به نقش روزه در سلامت روان انسان، فرموده است: «صِيَامُ شَهْرِ الصَّبْرِ وَ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي كُلِّ شَهْرٍ يَدْهِنُ بِلَبْلِ الصُّدُورِ؛^۲ روزه در ماه صبر (رمضان) و سه روز در هر ماه، دل‌شوره‌ها [و اضطراب‌های درونی] را می‌برد».

۴. روحی و روانی

۴/۱. تقویت اراده

یکی از مهم‌ترین عوامل موفقیت و کامیابی انسان، داشتن اراده‌ای قوی و محکم است. انسان توانایی دارد در برابر میل‌های درونی خود ایستادگی کند و فرمان آنها را اجرا نکند. انسان این توانایی را به حکم یک نیروی دیگر دارد که از آن به «اراده» تعبیر می‌شود و تحت فرمان عقل عمل می‌کند؛ یعنی عقل تشخیص می‌دهد و اراده انجام می‌دهد.^۳ اگر اراده قوی باشد، بدن او را همراهی می‌کند؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام در حدیثی فرموده است: «مَا ضَعُفَ بَدَنٌ عَمَّا قَوِيَتْ عَلَيْهِ النَّيَّةُ؛^۴ هیچ بدنی از تحمل آنچه نیت و اراده بر انجام آن قوی باشد، ناتوان نشده است».

یکی از آثار روزه، تقویت اراده و تمرین مقاومت است. رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم هر گاه با مشکلی روبه‌رو می‌شد که او را ناراحت می‌کرد، از نماز و روزه مدد می‌گرفت.^۵ تفسیر صبر به روزه، از باب تطبیق و بیان یکی از مصادیق روشن آن است؛^۶ زیرا انسان در پرتو این عبادت بزرگ، اراده‌ای نیرومند و ایمانی استوار پیدا می‌کند و حاکمیت عقلش بر هوس‌هایش مسلّم می‌گردد.^۷

۴/۲. شادمانی

از رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و سلم روایت شده است: «لِلصَّائِمِ فَوْحَتَانِ فَوْحَةٌ عِنْدَ افْطَارِهِ وَ فَوْحَةٌ يَوْمَ»

۱. ناصر مکارم شیرازی و همکاران؛ تفسیر نمونه؛ ج ۱، ص ۶۳۲.

۲. محمد بن علی صدوق؛ ثواب الاعمال و عقاب الاعمال؛ ص ۷۹.

۳. ر.ک: مرتضی مطهری؛ مجموعه آثار؛ ج ۲۳، ص ۶۶۲.

۴. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۴، ص ۴۰۰.

۵. فضل بن حسن طبرسی؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ ج ۱، ص ۲۱۷.

۶. سید محمدحسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۱، ص ۱۵۱.

۷. ناصر مکارم شیرازی؛ تفسیر نمونه؛ ج ۱، ص ۲۱۸.

يَلْقَى رَبَّهُ؛^۱ برای روزه‌دار دو خوشحالی است: یکی هنگام افطار و دیگری زمان ملاقات با خدا». مقصود از خوشحالی در زمان افطار، احساس مسرت از توفیق بر عمل نیک و افزون شدن خوبی‌ها در نامه عمل است، (و گرنه دستیابی به خوردن و آشامیدن، موجب مدح و ستایش نیست)^۲ و خوشحالی در قیامت، به دلیل رسیدن به پاداش‌های بزرگ الهی و خشنودی خداوند است.

۴/۳. معرفت شهودی

دانش‌های انسانی از دوراه حاصل می‌شود: نظری و شهودی که دستیابی به آن، از راه تقوا و تزکیه است؛ چنان‌که قرآن فرموده است: «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ فُرْقَانًا»^۳ هر که تقوای الهی داشته باشد، خداوند به او فرقان و قدرت جداسازی حق از باطل می‌دهد». بر اساس حدیث معراج، خداوند به پیامبر ﷺ فرمود:

الصَّوْمُ يُورِثُ الْحِكْمَةَ وَالْحِكْمَةُ تُورِثُ الْمَعْرِفَةَ وَالْمَعْرِفَةُ تُورِثُ الْيَقِينَ فَإِذَا اسْتَيْقَنَ الْعَبْدُ لَا يُبَالِي كَيْفَ أَصْبَحَ بِعُسْرٍ أَمْ بِيُسْرٍ؛^۴ روزه حکمت را به ارث می‌گذارد و حکمت، معرفت و شناخت را. این در حالی است که شناخت، سبب یقین می‌گردد و چون یقین حاصل شود، دیگر برایش فرق نمی‌کند که در آسانی و رفاه باشد یا در سختی و مشقت.

۵. پاداش اخروی

یکی از مهم‌ترین آثار روزه، بهره‌مندی از پاداش‌های اخروی است؛ چنان‌که قرآن فرموده است: «فَمَنْ زُحِرَ عَنِ النَّارِ وَ أُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ»^۵ هر کس را از آتش دور سازند و به بهشت در آورند، به رستگاری رسیده است». از پیامبر ﷺ روایت شده است: «الصَّوْمُ جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ»^۶ روزه، سپر محافظت‌کننده از آتش است». همچنین فرموده است: «خداوند عزوجل در برابر هر یک از کردار فرزند آدم، ده تا هفتصد برابر پاداش می‌دهد، مگر صبر؛ زیرا آن برای من است و خود پاداش آن را خواهم داد. بنابراین پاداش صبر در خزانه علم خدا نگهداری شده است و منظور از

۱. محمد بن علی صدوق؛ معانی الاخبار؛ ص ۴۰۹.

۲. همان.

۳. انفال: ۲۹.

۴. حسن بن محمد دیلمی؛ ارشاد القلوب؛ ج ۱، ص ۲۰۳.

۵. آل عمران: ۷۱.

۶. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۲، ص ۷۴.

صبر، روزه است».^۱

ب. آثار اجتماعی

یکی از ویژگی‌های عبادت‌های اسلامی، هماهنگی آنها با تکالیف اجتماعی است. به همان‌سان که روزه واجب شده است، جهاد و امر به معروف و نهی از منکر و زکات و حج نیز واجب شده است.

۱. انجام تکالیف مالی

اسلام برای عدالت اجتماعی و اقتصادی، احکام خاصی را مقرر داشته است. برخی از آنها را همانند خمس^۲ و زکات،^۳ واجب و برخی دیگر را مستحب قرار داده است و انفاق را نشانه تقوایی و هدایت و رستگاری انسان‌ها^۴ و کمک مالی به خویشاوندان، یتیمان، مسکینان، و اماندگان در راه، سائلان و بردگان را از مصادیق نیکی واقعی و نشانه صداقت و تقوا معرفی نموده است.^۵ برای تحقق خارجی آن نیز راهکارهای مختلفی قرار داده است که یکی از آنها، روزه است. امام صادق علیه السلام در این باره فرموده است: «وَلْيَعْرِفُوا شِدَّةَ مَبْلَغِ ذَلِكَ عَلَى أَهْلِ الْفَقْرِ وَالْمُسْكِنَةِ فِي الدُّنْيَا فَيُؤَدُّوا إِلَيْهِمْ مَا افْتَرَضَ اللَّهُ لَهُمْ فِي أَهْوَالِهِمْ؛^۶ علت روزه این است که اغنیا سختی و شدت فقر را بشناسند و در نتیجه آنچه را خداوند از پرداخت اموال واجب نموده است، ادا نمایند».

۲. برتری نداشتن ثروتمندان بر فقیران

برخی به تصور باطل، ثروت را نشانه کرامت و برتری خود بر فقرا می‌دانند و به آن فخر می‌فروشند. قرآن کریم این روحیه ناپسند را توبیخ کرده و امتیاز طبقاتی را ناروا دانسته است. در فلسفه روزه، بر این نکته تأکید شده است و با تعبیر «لَيْسَتَوَىٰ بِهِ الْغَنِيُّ وَالْفَقِيرُ»^۷ مساوات معنوی

۱. محمد بن علی صدوق؛ معانی الاخبار؛ ص ۴۰۹.

۲. انفال: ۴۱.

۳. توبه: ۶۰.

۴. بقره: ۲، ۳ و ۵.

۵. بقره: ۱۷۷.

۶. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱۰، ص ۷.

۷. همان.

فقیر و ثروتمند را بیان داشته است تا همگان متوجه شوند ملاک ارزش تقواست، نه فقر و ثروت؛ چنان‌که در آیه دیگر گرامی‌ترین انسان‌ها را نزد خداوند با تقواترین آنها قرار داده است: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَنْتَأَكُمُ»^۱.

فهرست منابع

۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ غرر الحکم و درر الکلم؛ قم: دار الکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۲. حر عاملی، محمد بن حسن؛ تفصیل وسائل الشیعة؛ تحقیق مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ ق.
۳. دیلمی، حسن بن محمد؛ ارشاد القلوب؛ قم: الشریف الرضی، ۱۴۱۲ ق.
۴. شریف الرضی، محمد بن حسین؛ خصائص الاثمه؛ تصحیح محمدهادی امینی؛ چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶ ق.
۵. _____؛ نهج البلاغة؛ ترجمه محمد دشتی؛ قم: نشر مشرقین، ۱۳۷۹.
۶. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: منشورات جماعة المدرسين فی الحوزة، ۱۴۱۷ ق.
۷. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تحقیق هاشم رسولی محلاتی و فضل‌الله یزدی طباطبایی؛ بیروت: دار المعرفة، ۱۴۰۸ ق.
۸. صدوق، محمد بن علی؛ ثواب الاعمال و عقاب الاعمال؛ قم: الدار الشریف الرضی، ۱۴۰۶ ق.
۹. _____؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۱۰. _____؛ معانی الاخبار؛ قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ ق.
۱۱. مجلسی، محمد باقر؛ بحار الانوار؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۱۲. مستر هاکس؛ قاموس کتاب مقدس؛ بیروت: مطبعة آمریکایی، ۱۹۲۸ م.
۱۳. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار؛ قم: انتشارات صدرا، ۱۳۶۸.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹.